

FƏRİDƏ HİCRAN VƏLİYEVƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

feridehicran60@mail.ru

**XIV ƏSR TÜRKDİLLİ POEZİYANIN GÖRKƏMLİ
NÜMAYƏNDƏLƏRİNDƏN OLAN QAZI BÜRHANƏDDİN
ƏHMƏDİN YARADICILIĞINDA EŞQ
ALƏMİ VƏ FOLKLOR ÖRNƏKLƏRİ**

Açar sözlər: oğuz, ləqəb, təxəllüs, bəşər, eşq, təsəvvüf, kölgə, xalq, ruh, üslub.

Key words: oghuz, nickname, pen-name, humanity, love, Tasawwuf, shade, people, spirit, style

Ключевые слова: огуз, прозвище, псевдоним, человечество, любовь, суфизм, тень, народ, дух, стиль

Azərbaycanda anadilli şeirimizin banisi kimi qiymətləndirilən Qazi Bürhanəddin XIV əsrdə öz ana dilini sevib, o dildə yazıb-yaratmaqla dilimizə tütək dilləri ailəsinin ən yüksək mərtəbəsində yer almışdır.

Əslində 1344-cü ildə Qeysəriyyədə dünyaya göz açan, sayca Oğuzların Salur boyundan hesab olunan və əsl adı “Əhməd” olan “Əbulabbas” ləqəbli, Qazi Bürhanəddin təxəllüslü şair şərəfli bir ömür yolu keçmiş, uzun müddət mükəmməl təlim-tərbiyə alaraq, ox atmaqla, qılınc oynatmaqla, at minmək, şahmatda məharət göstərmək və s. bacarıqları ilə hələ uşaqlıqdan hər kəsin diqqətini cəlb etmişdir. Həyatı mübarizələrlə başlayan, ömrünün on yeddi ilini hökmdar olub, ölkəsində daim nizam-intizam yaratmaq əzmilə yaşayan şair, yaradıcılığında da bir möhtəşəmlik və zənginlik əks etdirə bilmişdir. Xalqına, vətəninə, söykökünə bağlılığı və dərin sevgisi bu onu doğma dilində yazmağa vadar etdiyi kimi, şifahi ədəbiyyatdan bəhrələnməyə də sövq etdirmişdir.

Orta əsr mənbələrindən də görürük ki, Qazi Bürhanəddin təkcə hökmdar kimi yox, bir şair kimi də çox yüksək dəyərləndirilir. Hətta məşhur ingilis şərq-şünası Gibb 1900-cü ildə yazdığı “Osmanlı tarixi” əsərində Qazi Bürhanəddinin əsərindəki sadəliyi, təbiiliyi, xalq ruhuna yaxınlığı və xəlqiliyi yüksək məziyyətlərdən hesab edərək, onun şeirlərini avropa oxucularına nümunə kimi təqdim etmişdir.

Ədəbiyyat sahəsində, şeir aləmində kamil ustad səviyyəsində yer alan Qazi Bürhanəddinin yaradıcılığı başdan-başa xalq şeiri üslubunda yaranmış bir eşq nəğməsidir. Lakin onun eşq fəlsəfəsi özündən əvvəl və sonra yazılan eşq ilə bağlı şeirlərdən çox fərqlidir. Q.Bürhanəddinin orta əsr şairlərinin bir çoxlarından fərqli cəhətləri odur ki, ki, onun şeir dünyasında bəşəri eşq, ilahi

eşqdən daha geniş məzmun kəsb edir və birinci mərhələ ikinci mərhələnin üzərinə kölgə salır.

XIII-XV əsr mütəfəkkirlərindən danışarkən onları təsəvvüfi ədəbiyyatdan kənarda təsəvvür etmək mümkün deyil. Əslində bu baxış içdə-daxildə kök salan, qəlbən-ruhən əxlaqi-mənəvi paklıqdan keçərək, tanrı ilə bilavasitə ünsiyyət imkanı yaradan, insanın öz ilahi mənşəyinə inam hissi təlqin edən xüsusi dini fəlsəfi bir təlim kimi bütün orta əsr poeziya ustalarının qəlbinə hakim kəsilmişdir.

Lakin bu təlimdə bir dərəcə mövcudluğu olduğunu mütəsəvvüflər özləri də etiraf edirlər. Hətta Əhməd Eflakinin “Ariflərin Menkubeleri” kitabında Əhməd Fakih haqqında söylənilən mənzəblərdən birində deyilir: “Bezi kimsələr Fakihin bu halını və divanlığını Bahəddin Vələddən sordular. O da “bu adam Seğvidi Sirdanın bizim böyük kadehlerimizdən içtiği (marifet) şarabından ancaq bir damla içmiştir” dedi. Bunun kibi babam Mevlana Cələleddin hazretləri də bir gün Ahmed Fakihin bu sarhoşluğunun efendimiz Şemsəddin Tebrizinin sarhoşluk denizi yanında bir kokudan ibaret olduğunu söylədi (4, s.38-59).

Qazi Bühranəddin yaradıcılığında bəşəri eşq daha geniş əhatə olunur, lakin bu demək deyil ki, onun təsəvvüfi baxışları yoxdu. Təbii ki, şairin on doqquz yaşında həcc səfərinə çıxmağı, şeirlərinin bir çox məqamlarında müqəddəsləri yad etməyi və onları şeirlərinə mövzu seçməyi onun islam dilinə bağlılığı təsəvvüfi baxışlarının izləridir. Lakin etiraf etməliyik ki, hökmüdarın şeirlərində, nə özündən əvvəl yazıb-yaradan Sultan Vələd, Əhməd Fakih, Yunis Əmrə yaradıcılığının təsiri, nə də öz dövrünün mütəsəvvüf şairlərindən olan Əhmədinin, Gülşehrinin, Mahmud bin Alinin, İslamın və s. izi vardır. Qazi Bühranəddinin özünə məxsus yazı üslubu, bənzətmələri, cinas qafiyələri və heç kimə bənzəməyən baxışları müşahidə olunur ki, bu yaradıcılıq üsulunu da daha çox hökmüdar şairlərin təbində müşahidə edirik.

Şair əsasən bəşəri eşq fəlsəfəsinin ən gerçək məqamlarından soraq verir, aşığı titrədir, onu sevgilisi ilə üz-üzə qoyur, göz-gözə, ağız-ağıza həyəcan keçirə-keçirə bir-birini yaxından seyr etdirmək məqamına yetişdirir. Bütün bu motivlər isə dastanlarımızdan gələn nümunələrdir ki, Qazi Bühranəddin yaradıcılığında əksini tapır.

Aparun bəni yara görüşəyim,

Yuzumi ay yuzinə sirişəyim...

Gözə-göz, yuzə-yuz canum aparur

Ağız-ağıza onunla sorışayum (1, s.351-352).

Baxmayaraq ki, Qazi Bühranəddin nikbin şairdir ancaq şeirlərində bəzən bəşəri eşqin bir həsrət duyğusu, nakam eşqin ağrı-acılarının bədii lövhəsi də əks olunur. Əslində onun poeziyasında əksini tapan aşiq obrazı ömrünün real sevgisini yaşayır. Şairin aşağıdakı misralarına diqqət edək:

Zülfünə düşən könül sərdən keçər
Xam ola sol söz ki, ənbərdən keçər.
Zülfidür məqsudcün müşk anavuz
Zəlüdür sözün gövhərdən keçər.
Eşq sedi dil butini nedəlum,
Çün xəyali-husni Azərdən keçər (1, s.339).

Qazı Bürhanəddinin şeirlərinin əksəriyyətində aşiqin pərişan halı vəsf olunur. Şeir dili nə qədər sadə, xəlqi, aydın, rəvan olsa da müəllif müəyyən sətraltı fikirlər və bədii ifadə vasitələri, məcaz və epitetlərdən istifadə etməklə şeirə bir rəngarənglik verir; yuxarıdakı misralarda da şair sevgilinin zülfünə aşiq olan, məşuqun könlündən keçən eşq yükünün ağırlığından, əzabından, saf sözün, təmiz ifadənin dərin məna kəsb etməyindən və s. bəhs edir.

Qazı Bürhanəddin yaradıcılığının bu cür spesifikliyinin səbəbini bir tərəfdən onun hökmədar olaraq təkkələrdən uzaq olmağında, yəni mütəəvvüf şairlərin toplumu arasında az olmağından, başının dövlət işlərinə qarışmağından, mübarizələrdən başı açılmadığından, digər tərəfdən isə artıq XIV əsrdə inkişaf tempinin yavaş-yavaş yeni istiqamətlər almağından irəli gəldiyini düşünmək real olardı.. İslama yeni irfani mistik baxışların yaranması meyilləri XIII əsrə nisbətə artıq yavaş-yavaş öz formasını dəyişirdi və yeniliklər istər-istəməz Qazı Bürhanəddin yaradıcılığında da özünü göstərirdi. Tərki-dünya, bu yöndə çılğınlıq, Yunus Əmrə, Əhməd Fakih, Sultan Vələd düşüncəsi XIV əsrdə xeyli səngimişdi.

Bu baxımdan Qazı Bürhanəddin yaradıcılığında bəşəri eşqə daha çox yer vermiş və bir hökmədar olaraq həyatdan zövq alaraq yaşamağa bir növ vərdiş etmişdir. Təbii ki, şairin hökmədar həyatı yaşamaq, hərəmxanalarının olmağı, hec bir maddi cətinlik cəkməməyi, naz- nemət icində ömür sürməyi onun bu tipli şeirlər yazmağının səbəbidir. Baxmayaraq ki, bir çox tədqiqatçılar şairin yaradıcılığında yalnız simvolika görürlər, məsələn ləblərin gözəlliyini və s. bu cür bənzətmələri ilə tanrını nəzərdə tutduğunu vurğulayırlar. Düşünürəm ki bu cür yanlış fikirlər, əsas olmayan ibarələr gələcək tədqiqatçıların da işlərinə mane ola bilər. Lakin şairin qəhrəmanlıq səhnələrini əks etdirən şeirləri də yetərincədir ki, bu da onun yenə gördüyü müharibələrin təsirindən doğur. Hətta onun əsas tədqiqatçısı olan F.Köprülü 1922-ci ildə “Dərgah məcmuəsi”ndə Qazı Bürhanəddin barəsində yazdığı məqalədə onun dini mövzuda deyil, dünyəvi mövzularda qəzəllər yazmasını təqdir etmişdir (1-7). 1926-cı ildə yazılan “Mənşəyindən onuncu hicrət əsrinə qədər türk ədəbiyyatı nümunələri” əsərinin girişində isə Qazı Bürhanəddin dünyəvi və səmimi şeirlər müəllifi kimi qiymətləndirilir (1-7). Bütün bunlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Qazı Bürhanəddin bəşəri, dünyəvi eşq nəğməkarıdır. Həyatdan zövq almaq, gözəllikdən məmnun olmaq onun şəriyyətinin pafosudur!

Bu nə hüsn olur, nə boy nə cün bəgüm
Hurimisin ya pəri nəsin bəgüm
Sərvi boyuna necə təşbih edəm
Ya günəşi yüzünə nəsin, bəgüm

və ya

Ləbün tolu verür əspükə əyax,
Gözün oxa tutar miskin xumari (1, s.333).

Şairin yaradıcılığında müəyyən qədər ilahi eşq də yer alır:

İmani-nurini gisasi kufri uzatdısa
Gör necə yazdı ayəti-imani bixəttini.
Bir qətrə rəhmətini gülindən əsigər ol
Ki verdi Xızra şərbəti həvyan bixəttini (1,s.73).

Və ya

Bülürsün ki , günahum cox ilahi
Ümidü səndən ayrux yox ,lahi...
Qədər oxın qəza yayında cəkdün
Nə ox kim atar isən ox, ilahi (1, s.150).

Lakin bunu da diqqətdən qacırmaq olmaz ki, XIII- XV əsr şairlərinin əksəriyyətinin divan yaradıcılığı əsasən Münacat, Nət ilə başlanır və Allahın, peyğəmbərlərin tərifinə xüsusi yer verilir. Lakin Qazi Bürhanəddin yaradıcılığında bu məsələyə cox səthi toxunulur və daha cox gözəllərin vəsfinə, aşiq və məşuqların sevgi məcaralarına həsr etdiyi şeirləri diqqəti cəlb edir.

Qazi Būhanəddin dünyaduyumundan asılı olmayaraq ustad şairdir. O hökmüdar ola-ola, gərgin bir ömür yaşamı arasında belə bir yaradıcılıq nümunəsi göstərməklə tarixə əbədiyaşarlıq mövqeyi qoymuşdur.

Qazi Bürhanəddin yaradıcılığında folklor ənənələrinin də xüsusi yeri vardır. Bütün folklor nümunələrindən yerli-yerində bəhrələnən şair, daha çox aşiq obrazlarına müraciət etmişdir. Onun poeziya aləmində “Gül və bülbül” obrazlarının xüsusi yeri var. Demək olar ki, şeirlərinin eşqilə bağlı bir çox məqamlarında şifahi xalq ədəbiyyatının bu məşhur obrazlarının vəfəkeşliyini, cəfalarının sonsuzluğunu, saf və təmiz məhəbbətlərini nümunə göstərərək şeirlərinə mövzu seçmişdir.

Bülbül ünin eşitdi qavqaya cəkər bu dil,
Gül qoxusunu aldı, səhraya cəkər bu dil.
Gül yoluna gözlərim qızardalı eşqini,
Nərgizlərin yoluna sevdəyə cəkər bu dil (1,67).

Qazı Bürhanəddin şeirlərinə şifahi xalq ədəbiyyatından gələn “Gül və bül-bül”ün nakam eşq motivini salmaqla oxucusuna bu aləmin ibrət dərslərini verir. Çox sadə xalq dilində ifadə olunan şeirləri o cümlədən yazılı ədəbiyyata gətirdiyi tuyuqları ona ümumtürk ədəbiyyatı tarixində xüsusi yer vermişdir.

V.V.Radlov tuyuq janrından bəhs etdiyi bir araşdırmasında Qazı Bürhanəddinə də işarə etmiş və bu janrın türk xalqlarının folklorunda bir mahnı janrı olduğunu və hələ tam öyrənilmədiyini də qeyd etmişdir:

Sənciləyim dünyada xub az imiş,
Nəgməni rast anladum şahnaz imiş.
Könüllər kəkliğinə bu dünyada
İlla, şahun gözlərin şəhbaz imiş (1-614).

Dunyayı çox sınadux bir buy imiş,
Qamu aləm varlığı bir huy imiş.
Qaplan aslan əjdahalar cumləsi
Əcəlün qaymağında ahuy imiş (1-621).

Tuyuqları ilə Azərbaycan-türk şeirinin inkişafına yeniliklər gətirən şairin bütün şeir nümunələrində folklorun izləri də müşahidə olunur. Yuxarıdakı tuyuqlarda şair nağıl və əfsanələrimizdə tez-tez rast gəldiyimiz “əjdaha” obrazına müraciət etməklə fikirlərinə sanballıq, çəki verə bilmişdir. Qazı Bürhanəddin xalq dilini, xalqın məişətini dərindən mənimsədiyi üçün bu cür bədii priyomları da yerli-yerində işlətməyi bacarmış və hətta şair “Divan”ında istifadə etdiyi şeir janrlarının adını bir-bir sadalayıb, eşqə həsr etdiyi şeirinin arasına çox məharətlə yerləşdirmişdir ki, bu üsulla da sanki tədqiqatçıya bir yol açmışdır.

Dilbərin qəməsinə ox deyəlüm,
Hər sana dəğər isə “ox” deyəlüm...
Bən səni sevərəm, sevişərəm,
Bu sözü türkcə qoyux deyəlüm.
Vəsfünü gəh, qəsidə, gahi qəzəl
Gəh rübaüvü, gah tuyux deyəlüm (1-193).

Şairin yaradıcılığında demək olar ki, qafiyələrin əksəriyyəti cinas üzərində qurulub. Şəkilcə eyni, mənacə fərqli ifadələri bu qədər geniş şəkildə yerli-yerində işlətmək təbii ki, şairdən ustalıq tələb edir və Qazı Bürhanəddin bu tələbin öhdəsindən layiqincə gələ bilmişdir.

Lakin şairin qəhrəmanlıq səhnələrini əks etdirən şeirləri də yetərincədir ki, bu da onun bir tərəfdən hökmüdar olaraq gördüyü müharibələrin təsirindən

doğur digər tərəfdən isə Qazı Bürhanəddinin dastan və nağıllardan aldığı ruhdan irəli gəlir. Şair bəzən qəhrəmanlıq lövhələrini əks etdirən şeirlərində öz tərəf müqabillərini, rəqiblərini çəkinmədən döyüş meydanına çağırır. Bu çağırış bir növ xalq dastanları motivlərini xatırladır. Ümumiyyətlə, xalq ədəbiyyatını dərinədən mənimsəməyi, Qazı Bürhanəddini bu ədəbiyyata bağladığından onun yaradıcılığında yalnız folklorun təsiri daha qabarıq görünür.

Bayramda gözəl qoçlar qurban olur,
Aslanlar qayda bolsa gəffan olur.
Ərənlər cərgəsində söz söyləmək
Fil-məsəl, çün zirəvü Kirman bolur (1-621).

“Əsilzadələrin sözü bütöv olar”, “kişi dediyi sözdən, verdiyi vəddən qaçmaz” kimi xalq hikmətlərindən gələn bu ifadələr Qazı Bürhanəddin yaradıcılığında tez-tez işlənir. Burada “Dədə Qorqud” dastanının, “Koroğlu” və s. bu kimi dastanların da ənənələri xatırlanır.

Ərənlərin hər işi ərənədür,
Qaplanlar tutduğu iş şiranədür.
Mayələr mayalığın etsə nola
Buğralını qılsa iş nəzalədür (1-625).

Bu misralarda da Dədə Qorqudun ərənləri, Koroğlu “qoçularının” qəhrəmanlıq səhnələri yada düşür, şair bir tərəfdən “ər meydanında” yalnız əsl qəhrəmanları, sözü bütöv igidləri görmək istəyir, digər tərəfdən hiylə quranlara, mənliksiz, şəxsiyyətsiz insanlara tənə edir.

Odur ki, şairin yaradıcılığı haqqında Yusif Vəzir Cəmənzəminlidən üzü bu yana Ə.Abid, Firudin bəy Köçərli, Həmid Araslı, S.Hikmət, M.Quluzadə, R.Azadə, Ə.Dəmirçizadə, M.Səfərli, S.Mümtaz və bir çox ədəbiyyatşünaslar öz fikirlərini demiş, onun yaradıcılığına xüsusi əhəmiyyət vermişdilər.

Onun ilk tədqiqatçılarından olan Fuad Köprülü də göstərir ki, Azəri türkü olan Qazı Bürhanəddinin dil özəllikləri onun Azərbaycan dilini də mükəmməl bilməyindən xəbər verir (2-129).

“Əski Türk ədəbiyyatı tarixi” kitabının müəllifi Mine Mengi isə yazırdı: “Qazı Bürhanəddin şeirin nəzm şəkillərindən çox istifadə edən bir şair kimi də tanınır. Tuyuqlarla bərabər, cinaslı qafiyələrə də yer verməsi şairin türk milli zövqü ilə bağlılığının göstəricisi olaraq dəyərləndirilir. Qazı Bürhanəddin şeirlərində təsəvvüfün düşüncə və məcazlarına yer verməklə yanaşı, daha çox lirik şeirlərdən xoşlanan, dünyadan zövq almağı sevən, onu dilə gətirən bir şairdir (2-129)”.

Qazı Bürhanəddin 1398-ci ildə 54 yaşında Ağqoyunlu bəylərindən olan Qara Yoluq Osman bəy ilə müharibədə öldürülmüşdür. Şairin qəbri Sivas şəhərindədir.

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. Qazı Bürhanəddin. Divan, Əliyar Səfərli. Az.Dövlət nəşriyyatı. Bakı, 1988, səh. 686.
2. Əski Türk ədəbiyyatı. Mine Menği. tərc. Fəridə Hicran. Bakı, Elm və Təhsil. 1918, səh.335.
3. Y.E.Gibb. "Osmanlı poeziyası tarixi".
4. Ahmed Eflaki. "Ariflərin menkubələri". İstanbul, 1989, səh.735.

Farida Hijran Valiyeva,
The world of love and folklore traditions in works of
Gazi Burhanaddin, one of the remarkable representatives
of 14-th century Turkish poetry

Summary

This article deals with the analysis of the world of love and folklore traditions in the works of Gazi Burhanaddin Ahmad, as well as his life and works. This article sheds light on the civil and divine aspects of the love. The valor displayed by people and scenes of heroism are also approached in detailed form in this paper. Samples regarding the moral virtue contained in the outlook of the 13 and 14-th centuries poets. The notion "love" in the works of Gazi Burhanaddin is imagined and analyzed based on lots of folklore samples singing of flower and nightingale. The symbolic significance of the mythic images described in tuyuq's of this love singer is explained. This paper accentuates the images used in the plot of many epics and tales, which are also referred in the works of the aforementioned poet, who was deeply aware of folk literature. The author of this paper shed light on ideas expressed by many researches regarding the works of the poet. The Sufi ideas expressed by the poet through his works are compared with ideas by many Middle Age poets. From this point of view, the researcher sheds light on differences existing between him regarding the world of love and the poets of Palace of rulers.

Фарида Хиджран Велиева

**Мир Любви и фольклорные источники в творчестве видного
представителя тюркоязычной поэзии XIV века Гази бурханаддина
ахмеда
резюме**

В статье дается информация о жизни и деятельности Гази Бурханаддина Ахмеда, анализируются тема любви и особенности фольклорных традиций, нашедших отражение в его творчестве. Автор высказывает мысль о светской и божественной составляющих любви в его стихах, выражает свое отношение к мнению поэта о народной доблести и описанию героических сцен. Приводит примеры касательно темы нравственной добродетели в творчестве суфийских поэтов XIII-XV веков. Понятие любви в поэзии Гази Бурханаддина рассматривается через призму таких образов, как соловей и роза, имеющих широкое распространение в народном творчестве и дается пояснение к отдельным поэтическим деталям. Раскрывается символический смысл мифических образов, описанных в туйугах (стихотворная форма из 4-х полустиший в классической тюркоязычной поэзии) этого певца любви. Заостряется внимание на таком факте, как широкая информация поэта относительно устной литературы, мастерское и своевременное использование им образов из народных сказок и дастанов. Упоминаются высказывания многих мыслителей и исследователей о творчестве поэта. Уточняются суфийские элементы в стихах Гази Бурханаддина, которые создали почву для трансформации его взглядов в определенное учение. Подчеркиваются их общие черты с поэтическим и философским мышлением, пожалуй, всех суфийских мастеров пера средневековья.

Автор особенно тщательно указывает на разницу в манере письма дворцовых поэтов, находящихся под покровительством правителей и тех, кто сочинял в дервишских обителях. Затрагивается также тема широкого использования мастером народных мудростей, пословиц и поговорок, составляющих ведущую линию его творчества.

Rəyçi: Eşqanə Babayeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent